

## **КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ, ПІДСТАВА**



**М. ПАНОВ**

*доктор юридичних наук, професор,  
академік НАПрН України,  
завідувач кафедри кримінального права № 2  
(Національний університет  
«Юридична академія України  
імені Ярослава Мудрого»)*

І. Кримінальна відповідальність становить універсальну категорію кримінального права, оскільки має наскрізний характер, «пронизує» майже всі інститути як Загальної, так і Особливої частини або тісно пов'язана з ними. Невипадково розділ II Загальної частини Кримінального кодексу України (далі — КК України), що має установче й відправне значення для кримінального законодавства, називається «Закон про кримінальну відповідальність», а у розділі IX містяться норми, що регулюють питання звільнення від кримінальної відповідальності. У розділах «Покарання та його види» (X), «Призначення покарання» (XI), «Звільнення від покарання та його відбування» (XII), «Судимість» (XIII) та інших фактично містяться норми, що передбачають різні форми, види й етапи реалізації кримінальної відповідальності. Нарешті, норми Особливої частини КК України, закріплені у відповідних її статтях (частинах статей), установлюють кримінальну відповідальність за

конкретні види злочинів. Отже, ця категорія, безперечно, посідає особливе місце і причому виконує домінуючу роль у логічному ряду категорій і понять кримінального права: «кримінальний закон» («закон про кримінальну відповідальність»), «злочин», «кримінально-правові правовідносини», «склад злочину», «кваліфікація злочинів», «звільнення від кримінальної відповідальності», «покарання», «призначення покарання», «звільнення від покарання та його відбування», «кримінальна відповідальність за конкретні види злочинів». Підпорядкованими категоріями цього ряду й тісно пов'язаними з ними слід визнати також і такі категорії й поняття кримінального права, як «криміналізація» і «пеналізація» суспільно небезпечних діянь, «законодавча техніка кримінального права» й інші, які своїм функціональним призначенням мають реалізацію положень та змісту кримінальної відповідальності. Причому всі вказані категорії тісно пов'язані між собою, що в підсумку зумовлено пред-

© М. Панов, 2012

метом правового регулювання кримінального права, істотно впливають одна на одну, знаходяться у співвідношенні як координації, так і субординації, й отже, становлять логічно узгоджену систему. Визначальне і тому фундаментальне значення у вказаному співвідношенні має категорія «кримінальна відповідальність». Одночасно ця категорія виконує важливу *інтеграційну функцію* у кримінальному праві (і в законодавстві). Вона з'єднує (об'єднує) Загальну й Особливу її частини, перетворює їх інститути й норми на органічно взаємопов'язані та взаємно доповнюючі структурні елементи єдиної й цілісної системи кримінального права як самостійної галузі права. Отже, при встановленні обсягу і змісту кожної з цих категорій, у тому числі й кримінальної відповідальності, вони повинні аналізуватися з точки зору системного підходу і не повинні розглядатися відокремлено.

Чинне кримінальне законодавство не містить визначення категорії «кримінальна відповідальність». Доктринальні ж визначення цієї категорії суттєво різняться. Одні науковці трактують кримінальну відповідальність як реалізацію санкції кримінально-правової норми, й таким чином фактично ототожнюють її з покаранням [12, 85–88; 3, 39]; деякі з них розглядають її як певний обов'язок винної особи підлягати дії кримінального закону та як осуд такої особи вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання чи без нього [17, 40; 4, 21; 14, 57, 58; 16, 59; 13, 33]. Досить часто стверджують, що кримінальна відповідальність — це вимушене зазнавання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються вироком суду і покладаються

на винного спеціальними органами держави [8, 479; 1, 30; 9, 190–193]. Значні розбіжності мають місце й у визначенні моменту виникнення кримінальної відповідальності. Багато хто з дослідників вважають, що кримінальна відповідальність виникає з моменту вчинення злочину [17, 89; 5, 7], інші — з моменту притягнення особи в якості обвинуваченого [4, 29–32; 2, 27–28]. Поширеною є точка зору (вона знайшла відображення у рішенні Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р.), згідно з якою кримінальна відповідальність виникає з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили [15]. Як вбачається, ці спірні й невирішені в теоретичному аспекті трактування кримінальної відповідальності слід вирішувати шляхом використання й аналізу насамперед категорії «кримінально-правові відносини» як базової та фундаментальної. У цьому сенсі заслуговує на підтримку твердження багатьох науковців, що з'ясувати проблему кримінальної відповідальності в її дійсному правовому розумінні, виявити її сутність і зміст можливо лише в межах аналізу саме кримінально-правових відносин [17, 38–42; 2, 11–14].

Кримінальні правовідносини є різновидом правових відносин і в цілому повинні відповідати формі та змісту останніх. У цих відносинах знаходяться відображення найбільш суттєві риси основних функцій кримінального права — регулятивної й охоронної (в тому числі виховної та превентивної), які взаємопов'язані, тісно переплітаються між собою і тому перебувають у єдності та взаємодії [6, 14–15]. Саме в цих правовідносинах виявляються сутність і зміст кримінального права та його інститутів, у тому числі й кримінальної відповідальності. У свою чергу, зміст кримінально-пра-

вових відносин, їх структурні елементи значною мірою впливають на сутність і зміст кримінальної відповідальності й багато в чому їх визначають.

Обов'язковою умовою виникнення та існування *кримінально-правових відносин* є наявність кримінально-правової норми, яка становить зміст закону про кримінальну відповідальність, що набув чинності й діє в часі й у просторі. Кримінально-правові норми, особливістю яких є визнання певних діянь як злочинів і встановлення за них покарання, адресовані передусім громадянам (фізичним особам), які повинні дотримуватися заборон і приписів, закріплених у законі, й не вчиняти ці діяння, й одночасно — відповідним уповноваженим органам державної влади і їх службовим особам, на яких покладено обов'язок застосовувати кримінальний закон. Саме у кримінальному законі законодавець визначає («закладає») у санкціях кримінально-правових норм вид і обсяг (розмір) так званої потенційної кримінальної відповідальності відносно необмеженого кола осіб у випадку вчинення ними суспільно небезпечних діянь, що визнані у диспозиції цієї норми як злочини. *Юридичним фактом* виникнення кримінальних правовідносин є факт учинення суб'єктом суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого КК України (ч. 1 ст. 2). Саме з моменту учинення особою злочину на її боці виникає юридичний обов'язок підлягати дії кримінального закону і зазнати відповідних засобів державного примусу. Водночас держава набуває право на притягнення цієї особи до кримінальної відповідальності і застосування до неї такого примусу. *Суб'єктами* цих правовідносин, з одного боку, є особа (особи), якій адресовані заборони чи приписи кримінального за-

кону і яка (які) вчинила злочин, а з другого — держава в особі уповноважених на те її органів: органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду, органів виконання покарання. *Юридичний зміст* аналізованих правових відносин становлять взаємні *права й обов'язки* вказаних суб'єктів, які виникають із моменту вчинення злочину. Суб'єкт злочину *зобов'язаний* отримати з боку держави осуд за вчинений ним злочин в обвинувальному вирокі, а також зазнати заходів державного примусу, що знаходять своє вираження в обмеженнях особистого (наприклад позбавлення волі), майнового (штраф, конфіскація майна) або іншого примусового характеру (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та ін.), передбачених кримінальним законом. Одночасно він *має право*, щоб до нього були застосовані лише ті засоби державного примусу, які передбачаються чинним кримінальним законодавством на підставі гуманних принципів — справедливості, гуманізму, рівності перед законом, на яких ґрунтується це законодавство. Держава, у свою чергу, в особі уповноважених на те її органів (і відповідних службових осіб) *зобов'язана* правильно застосувати закон про кримінальну відповідальність: а) передусім вирішити питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності (чи звільнити від неї); б) правильно кваліфікувати вчинене суб'єктом злочину суспільно небезпечне діяння; в) призначити покарання (чи звільнити від нього) з урахуванням тяжкості вчиненого злочину, особи винного, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання (ст. 65 КК України). Разом із тим держава *має право* надати негативну оцінку (державний осуд) злочину й особі, яка його вчинила, а також

застосувати до неї відповідні засоби державного примусу, що містять обмеження особистого або майнового характеру. *Об'єктом* кримінально-правових відносин є особисті права і свободи особи (блага), обмеження яких передбачається в санкції статті Особливої частини КК України, за якою винна особа притягується до кримінальної відповідальності [14, 54–57; 1, 35–39; 2, 11–25].

Виокремлюючи найбільш суттєві риси й основні елементи кримінально-правових відносин, які значною мірою впливають на зміст і сутність кримінальної відповідальності, констатуємо, що кримінальна відповідальність реалізується саме в межах та у формі кримінально-правових правовідносин. Виходячи з цього й екстраполюючи найбільш істотні змістовні ознаки останніх на кримінальну відповідальність як інститут кримінального права, доходимо висновку, що кримінальна відповідальність — це юридичний обов'язок особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, тобто зазнати з боку держави негативної оцінки в обвинувальному вирокі суду за вчинене суспільно небезпечне діяння, а також заходів державно-правового примусу у вигляді обмежень прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру.

Державно-правовий примус, безумовно, належить до змісту кримінальної відповідальності, становить її сутність. Але він не вичерпує кримінальної відповідальності й не є їй тотожним, оскільки остання можлива і без застосування покарання (наприклад, у випадку звільнення від нього на підставі ч. 4 ст. 74 КК України). Ось чому трактування кримінальної відповідальності лише як державного примусу — обмеження прав і свобод особи, що вчинила злочин (яке, до речі, є

досить поширене в науковій правовій літературі), без необхідних підстав зводить це поняття, фактично зводить його лише до змісту санкції й покарання і не може бути покладеним в обґрунтування низки інститутів кримінального права, тісно пов'язаних із кримінальною відповідальністю, і більш того, є похідними від неї (інститути давності притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності й покарання та ін.).

Підхід до визначення кримінальної відповідальності як юридичного обов'язку особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, зазнати державного осуду, у вирокі суду й заходів державно-правового примусу [2, 19; 14, 86] надає можливість, крім того, акцентувати увагу на двох суттєвих і дуже важливих аспектах (сторонах) кримінальної відповідальності (як єдиного цілого), що перебувають у діалектичній єдності: на *ретроспективному* (негативному), тобто на застосуванні до особи, яка вчинила злочин, засобів державного примусу (покарання, передбаченого законом), і на *потенційному* (перспективному чи ультраактивному) — юридичному обов'язку особи підлягати дії кримінального закону в разі вчинення нею суспільно небезпечного діяння, визнаного злочином. Тракткування кримінальної відповідальності, що пропонується, надає можливість, як видається, глибше і повніше з'ясувати обсяг, сутність і зміст цієї категорії з урахуванням ретроспективного і потенційного аспектів кримінальної відповідальності, обґрунтувати, зокрема, крім охоронної й регулятивної функцій кримінального права, також виховну та превентивну (в тому числі генеральної превенції) функції, що органічно йому притаманні.

*Темпоральний (часовий) аспект* кримінальної відповідальності у запропонованому трактуванні полягає в тому, що вона виникає з моменту вчинення особою злочину (ч. 1 ст. 11, ч. 1 ст. 2 КК України) і закінчується погашенням або зняттям судимості (ст. 88 КК України). Стадіями кримінальної відповідальності слід визнати: 1) виникнення обов'язку підлягати дії кримінального закону — з моменту вчинення злочину, незалежно від того, виявлено цей злочин чи ні. Саме з цього моменту (й саме тому) починають спливати строки давності притягнення особи до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК України); 2) етапи кримінально-процесуальної реалізації кримінальної відповідальності: а) порушення кримінальної справи; б) притягнення особи до кримінальної відповідальності; в) винесення обвинувального вироку й набрання ним законної сили; 3) виконання покарання згідно з вироком суду на підставі норм кримінально-виконавчого права. На етапах винесення обвинувального вироку і набрання ним законної сили та при виконанні покарання злочинець зазнає негативного державного осуду за вчинене. При цьому до нього застосовується призначене вироком суду покарання як захід державного примусу (ст. 65 КК України) і він зазнає реальних обмежень особистих прав і свобод чи може бути звільнений від покарання або від подальшого його відбування за наявності підстав і умов, передбачених статтями 74–87 КК України; 4) завершувальною стадією кримінальної відповідальності слід визнати момент погашення або зняття судимості (ч. 1 ст. 88 КК України).

II. Як самостійний і фундаментальний інститут кримінального права кримінальна відповідальність ґрунтується на певних принципах, тобто

базових та відправних правоположеннях, що визначають його сутність і основні риси. До них належать, насамперед, так звані загальноправові принципи: гуманізм, справедливість, рівність, верховенство права, які вбирають у себе загальнолюдські цінності й ідеали і повинні реалізовуватися спираючись на ідею всебічного забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Ці принципи знаходять своє обов'язкове і своєрідне відображення у всіх нормах та інститутах кримінального права, в тому числі і в інституті кримінальної відповідальності. Водночас вказані принципи зумовлюють і спеціальні (специфічні) принципи кримінальної відповідальності, властиві саме цьому інституту: законність; особиста і винна відповідальність; невідворотність відповідальності, її диференціація та індивідуалізація; обмеження меж кримінальної відповідальності («економія кримінально-правової репресії»). Ці принципи, акумулюючи в собі загальноправові принципи, мають бути підґрунтям як у законотворчій діяльності, при вирішенні питань щодо криміналізації (декриміналізації) відповідних діянь і їх пеналізації (депеналізації), так і в правозастосуванні. Особливе значення ці принципи мають на законодавчому рівні, при встановленні в законах про кримінальну відповідальність заборон (приписів) і покарань за їх порушення. Звичайно, конкретні норми й інститути кримінального права не можуть за своїм змістом суперечити принципам кримінальної відповідальності, а навпаки — повинні ґрунтуватися на них і їм відповідати. Отже, кримінальна відповідальність та її принципи значною мірою визначають сутність і зміст кримінального законодавства, а тому повинні визнаватись у законотворенні домінуючими.



III. Надзвичайно важливе значення в забезпеченні принципу законності при реалізації кримінальної відповідальності має вирішення *проблеми її підстави*, оскільки лише за наявності останньої, встановленої в законі, можливе застосування засобів державного примусу, що становить зміст цієї відповідальності, а також реалізації інших інститутів кримінального права (давності притягнення до кримінальної відповідальності та ін.). Відомо, що КК 1960 р. у ст. 3 використовував термін «підстави» кримінальної відповідальності, внаслідок чого деякі науковці дійшли висновку щодо множинності цих підстав, або ж визнавали склад злочину єдиною підставою кримінальної відповідальності [4, 183–200; 2, 62–85]. Такий підхід зумовив певне «розмивання» категорії «кримінальна відповідальність», втрату чіткості визначення її змісту, обсягу й моменту виникнення кримінально-правових відносин. На відміну від цього КК України 2001 р. у назві ст. 2 використав термін «підстава кримінальної відповідальності», а в ч. 1 цієї статті встановив, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. Із наведеного визначення випливає, що кримінальна відповідальність пов'язана з однією (єдиною) підставою. Водночас не можна не звернути увагу на те, що поняття «підстава кримінальної відповідальності» за своїм змістом (ч. 1 ст. 2 КК України) має ускладнений, бінарний характер (від лат. *binarius* <*bini* — «по два», — складений, двох частин), тобто містить у собі два складники: 1) вчинення особою суспільно небезпечного діяння; 2) наявність у вчиненому діянні складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом.

Причому ці складники становлять не певні відокремлені й самостійні одиниці, а означають двоєдину характеристику одного й того ж (єдиного) явища — підстави кримінальної відповідальності. Але в межах цієї підстави названі складники можуть бути, на нашу думку, визначені як *умови кримінальної відповідальності*, від наявності та взаємодії яких залежить і наявність самої цієї підстави як єдиного цілого.

У філософському розумінні «умова» — це те, від чого залежить щось інше (зумовлене); суттєвий компонент комплексу об'єктів (явищ), наявність яких із необхідністю зумовлює існування цього явища [19, 707], у нашому випадку — підстави кримінальної відповідальності. Ми пропонуємо назвати вчинення особою суспільно небезпечного діяння терміном «*фактична умова*», а відповідність цього діяння складу злочину, передбаченого КК України, — терміном «*юридична умова*» (у правовій науковій літературі їх інколи йменують фактичною та юридичною сторонами підстави кримінальної відповідальності [14, 34] або ж фактичною і нормативно-правовою («законною») підставами кримінальної відповідальності [18, 50]). Обов'язкова наявність цих двох умов — фактичної та юридичної, у їх єдності й взаємодії (у комплексі) трансформує їх у єдине фундаментальне нормативно-правове утворення — підставу кримінальної відповідальності. Отже, встановлення вказаних умов у їх єдності є обов'язковим для констатації в кожному конкретному випадку наявності підстави кримінальної відповідальності. І навпаки — відсутність хоча б однієї з них свідчатиме і про відсутність цієї підстави, і про неможливість застосування кримінальної відповідальності в цілому. Розглянемо ці умови.

IV. Визнання суспільно небезпечного діяння фактичною умовою підстави кримінальної відповідальності означає, що законодавець пов'язує кримінальну відповідальність тільки з конкретним актом поведінки особи, що знаходить своє вираження у суспільно небезпечному діянні у формі дії чи бездіяльності. Невипадково у ст. 11 КК України злочин цілком підставно визнається як суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність). Людина як соціальна істота вступає у сферу, «підвладну» кримінальному закону лише шляхом вчинення конкретних, вказаних у кримінальному законі дій або бездіяльності. Поза своїми вчинками у формі діяння (дії чи бездіяльності) особа не повинна підлягати дії кримінального закону й покаранню. Звідси випливає, що думки, погляди, переконання, морально-психологічні якості людини, якими б негативними вони не були, навіть злочинні наміри, якщо вони не об'єктивовані в конкретному акті поведінки особи, в її діянні — дії чи бездіяльності, не повинні розглядатися як суспільно небезпечні діяння і тому не можуть бути умовою для встановлення підстави кримінальної відповідальності.

Поняття «суспільно небезпечне діяння», як фактична умова кримінальної відповідальності, характеризується певною сукупністю ознак: діяння має бути конкретним, усвідомленим, вольовим і суспільно небезпечним актом поведінки особи. Конкретність діяння означає, що воно є індивідуалізованим, відносно обмеженим актом поведінки особи як різновиду її взаємодії із зовнішнім середовищем, опосередкованої її зовнішньою (у вигляді вчинення певних рухів тіла чи вимовляння слів) і внутрішньою (психічною) активні-

стю, що відбувається в певній обстановці, місці й часі та знаходить своє вираження у формі конкретної дії чи бездіяльності, що завжди мають обмеження певною метою й об'єктом. Діяння — це усвідомлений акт поведінки людини, котра як істота розумна здатна пізнавати об'єктивний світ і відображати його у своїй свідомості. Усвідомленість означає, що особа розуміє як фактичні, так і соціальні якості й риси вчинюваного нею діяння чи має (зберігає) потенційну можливість свідомо контролювати свою поведінку. Тому усвідомленість діяння притаманна як умисним, так і необережним злочинам, що вчинюються у формі як активної, так і пасивної поведінки. У випадках коли акт поведінки людини не контролюється її свідомістю (наприклад дії душевнохворих неосудних осіб), така поведінка не може розглядатися як діяння у кримінально-правовому сенсі. Діяння має бути актом вольової поведінки, тобто проявом волі особи, коли вона діє з відповідних мотивів, здійснює певну мету на підставі прийнятого нею рішення і при цьому здатна обирати той чи інший варіант поведінки, тобто керувати своїми діями. Діяння, в якому немає прояву волі, вчинене, приміром, під безпосереднім впливом непереборної сили, фізичного примусу (ст. 40 КК України), не може визнаватися умовою кримінальної відповідальності.

Суспільна небезпечність як ознака діяння полягає в тому, що воно заподіює істотну шкоду суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або створює реальну загрозу її заподіяння. Суспільна небезпечність органічно притаманна діянню — дії чи бездіяльності особи, що в підсумку є підставою криміналізації цього діяння й визнання його злочинним і караним.

Це положення безпосередньо впливає з ч. 2 ст. 11 КК України: дія чи бездіяльність, що через свою мало-значність не заподіює істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони або ж не створює загрози її заподіяння, позбавлена такої її соціальної властивості, як суспільна небезпечність, і тому не може визнаватися фактичною умовою кримінальної відповідальності. Отже, шкода (шкідливість) притаманна діянню, що розглядається як злочин, становить його зміст і сутність. Ще в 1764 р. Ч. Беккарія писав: «Дійсним мірилом злочинів є шкода, що заподіюється ними суспільству». Суспільна небезпечність діяння визначається усією сукупністю властивих йому об'єктивних і суб'єктивних ознак: характером дії чи бездіяльності, способом і засобами, за допомогою яких учиняється посягання, місцем, часом та обстановкою його вчинення, формою вини, спрямованістю умислу особи, мотивами й метою її поведінки. Особливе значення для визнання діяння суспільно небезпечним мають характер і цінність суспільних відносин, на які воно посягає, а також характер і тяжкість (розмір) шкоди, що спричиняється дією чи бездіяльністю цим відносинам або створюється загроза її спричинення. При цьому слід мати на увазі, що суспільно небезпечні наслідки діяння, як шкода (збиток), яка заподіюється суспільним відносинам, можуть бути матеріальними (шкода, що має особистий (фізичний) або майновий характер) чи нематеріальними (шкода в політичній, організаційній, соціальній сферах). Якщо ж законодавець конструє в статтях Особливої частини КК України злочини з матеріальним складом (їх більшість), шкода за загальним правилом конкретизується, її вид, розмір чи обсяг указуються в самому

законі. У цих випадках суспільна небезпечність діяння пов'язується безпосередньо із заподіянням саме цієї шкоди — з урахуванням її обсягу чи розміру. Отже, відсутність такої шкоди свідчатиме про відсутність суспільної небезпечності як ознаки діяння. Зазначимо, нарешті, що діяння, як акт свідомої, вольової й суспільно небезпечної поведінки (фактична умова підстави кримінальної відповідальності), має бути вчинене особою фізичною осудною, яка досягла віку кримінальної відповідальності, тобто суб'єктом злочину. Це впливає безпосередньо із змісту ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 та ч. 1 ст. 18 КК України.

V. Юридична умова підстави кримінальної відповідальності полягає в тому, що вчинене суспільно небезпечне діяння містить склад злочину, передбаченого КК України. Склад злочину — це юридична конструкція [7, 56–78], що становить собою систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, указаних у КК України, які у сукупності визначають суспільно небезпечне діяння як злочин. Під ознакою складу злочину слід розуміти таку рису (властивість, якість) злочину, яка задовольняє таким вимогам: а) разом з іншими ознаками цього складу (та в їх єдності) визначає суспільну небезпечність, протиправність і винність діяння; б) відображає індивідуальні риси й особливості, притаманні кожному конкретному злочину (його виду), якими він відрізняється від інших злочинів, а також від діянь, що не є злочинними; в) безпосередньо вказана в законі чи однозначно впливає з його змісту при тлумаченні; г) притаманна всім злочинам цього виду (типу) і не є виведеною (утвореною) від інших ознак [10, 111–115]. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочину як система мають бути вичерпними, необхідними та



достатніми. Вичерпність ознак складу злочину слід розуміти як всебічне й повне, в усіх необхідних деталях (вичерпне), і водночас в узагальненому вигляді текстуальне закріплення в законі (фіксування) суспільно небезпечного діяння як злочину. Необхідність означає обов'язковість цих ознак у їх сукупності для констатації наявності в учиненому діянні складу злочину; відсутність хоча б однієї з цих ознак завжди виключає можливість визнання наявності складу злочину. Достатність указує на те, що встановлення всіх обов'язкових вказаних у законі ознак не потребує встановлення інших (додаткових), не вказаних у законі ознак, для висновку щодо наявності у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину як юридичної умови підстави кримінальної відповідальності [10, 70–78].

Склад злочину становить струнку систему ознак, що характеризується логічною узгодженістю й упорядкованістю. Усі вони тісно взаємопов'язані й утворюють єдине ціле — склад злочину. Водночас ці ознаки можна згрупувати в одиниці більш високого (за ступенем узагальнення) рівня, які утворюють структуру складу злочину. Ці одиниці в теорії кримінального права отримали назву «елементи складу злочину». В основу такого рішення покладена, як видається, модель суспільно небезпечної поведінки особи, структуру якої утворюють об'єкт і суб'єкт, а також об'єктивна й суб'єктивна сторона акту поведінки (вчинку) людини. Відповідно до цього у структурі складу злочину виокремлюють: а) об'єкт (і в окремих випадках предмет) злочину; б) об'єктивну сторону (до якої відносять: суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслід-

ками, місце, час, обстановку, спосіб, засоби вчинення злочину); в) суб'єктивну сторону (певна форма вини — умисел чи необережність, мотив та мета злочину); г) суб'єкт злочину (особа фізична, осудна, що досягла віку кримінальної відповідальності). Вказані елементи виступають, по суті, як категорії кримінального права і мають важливе гносеологічне і юридичне значення. Їх використання надає можливість науково обґрунтованого конструювання кримінально-правових норм, у диспозиціях яких безпосередньо формулюються ознаки відповідних складів злочинів. Елементи останніх надають можливість приводити ознаки складу злочину в логічно узгоджену, струнку систему, що, у свою чергу, сприяє виявленню їх обсягу і змісту та встановленню в такий спосіб тих явищ соціально-правової реальності, які вони відображають. Крім того, аналіз елементів та ознак складу злочину, виявлення їх найбільш суттєвих ознак (на рівні загального), властивих кожному конкретному складу, надало можливість розробити загальне поняття складу злочину. Це поняття є науковою абстракцією, яка відображає те загальне, що має місце в кожному конкретному складі злочину. Отже, загальне поняття «склад злочину» є поняттям про всі конкретні склади злочинів [2, 95]. Подібно до будь-якої наукової абстракції це загальне поняття, що фактично виконує функції категорії кримінального права, має велике науково-пізнавальне значення, виступає необхідним засобом пізнання й розроблення конкретних складів злочинів, теоретичним підґрунтям для розкриття їх змісту, що конче потрібно для правильного застосування кримінального закону [2, 95–104]. Проте цілком очевидно, що загальне поняття складу злочину не може виступати

юридичною (нормативно-правовою) умовою підстави кримінальної відповідальності. Такою умовою може бути визнаний лише конкретний склад злочину, що містить найбільш суттєві ознаки злочинів одного й того ж виду (наприклад, крадіжок, грабежів, згвалтувань, убивств тощо), і знаходить своє визначення й текстуальне закріплення в диспозиції відповідної кримінально-правової норми, вказаної у певній статті (чи її частині) Особливої частини КК України [10, 79–81].

Однак цим визначення ознак складу злочину та його елементів, як і самої кримінально-правової норми, не вичерпується. Склад злочину — поняття ширше за обсягом і глибше за змістом порівняно з диспозицією статті Особливої частини КК України, в якій вказуються лише «індивідуальні» ознаки, специфічні тільки для тих чи інших складів злочинів (тобто особливе). Ознаки ж типові, загальні для всіх конкретних складів злочинів (тобто загальне) законодавець виносить за рамки статей Особливої частини КК України [11, 44]. Вони знаходять відображення й закріплення в окремих статтях Загальної частини КК України: у ст. 1 (об'єкт злочину); ст. 11 (суспільно небезпечне, протиправне діяння); статтях 18–22 (ознаки суб'єкта злочину); статтях 23–25 (поняття, ознаки і форми вини: умисел і необережність). Крім того, в Загальній частині КК України визначаються й деякі специфічні форми прояву злочинів, що утворюють спеціальні види їх складів: незакінчений злочин (статті 13–16) і співучасть у злочині (статті 26–31). Таким чином, склад злочину, як і кримінально-правова норма, в якій цей склад відображається, — це складне, комплексне нормативно-правове утворення, що знаходить законодавче закріплення й фіксацію в тексті

певної статті (чи частини статті) Особливої частини КК України, а також у відповідних статтях Загальної частини КК України. Отже, для встановлення у вчиненому суспільно небезпечному діянні конкретного складу злочину як юридичної умови підстави кримінальної відповідальності, його елементів та ознак, слід з'ясувати зміст диспозиції статті Особливої частини КК України, в якій встановлено кримінальну відповідальність за відповідний злочин, а також певних статей Загальної частини КК України, в яких визначаються ті чи інші загальні ознаки чи елементи, властиві всім конкретним складам злочинів.

Але чинний КК України нормативно-правового (легального) визначення поняття складу злочину не містить, що, з нашого погляду, є прогалиною у нормативно-правовому регулюванні підстави кримінальної відповідальності. Це, безумовно, не може не впливати негативно на практику застосування кримінального законодавства щодо встановлення у кожному конкретному випадку підстави кримінальної відповідальності, кваліфікації злочинів, їх розмежування та ін. Вважаємо, що цей недолік можна усунути в порядку *de lege ferenda* шляхом доповнення ст. 2 КК України текстом закону в такій редакції:

«2. Склад злочину є системою обов'язкових об'єктивних і суб'єктивних ознак, зазначених у Кримінальному кодексі, які в сукупності визначають суспільно небезпечне діяння як злочин (ч. 2 ст. 2).

3. Склад злочину (його елементи й ознаки) визначається в диспозиції відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за вчинене суспільно небезпечне діяння, а також у статтях Загальної частини КК України (ч. 3 ст. 2)».

Запропоновані новели ліквідували б існуючі прогалини у правовому регулюванні підстави кримінальної відповідальності, конституювали б нормативно-правове визначення поняття «склад злочину» в системі категорій кримінального права безпосередньо в законі, трансформували б його з доктринального в легальне (нормативно-правове) поняття кримінального зако-

нодавства як юридичної умови підстави кримінальної відповідальності. Крім того, зазначені новели нормативно впорядкували б реально існуючі інтегративні зв'язки між нормами Загальної та Особливої частин КК України, що надало б системі норм кримінального законодавства більшої логічної стрункості й нормативно-правової визначеності.

### ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Баулин Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : моногр. — К., 2004. — 296 с.
2. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность в советском уголовном праве : моногр. — М., 1963. — 276 с.
3. Загородников Н. И. О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 7. — С. 39–40.
4. Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления : моногр. / М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. — М., 1974. — 232 с.
5. Кривоченко Л. Н. Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия : учеб. пособие. — Харьков, 1981. — 52 с.
6. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., перероб. і допов. — Х., 2010 — 456 с.
7. Кругликов Л. Л. Юридические конструкции и символы в уголовном праве : моногр. / Л. Л. Кругликов, О. Е. Спиридонов. — СПб., 2005. — 336 с.
8. Курс российского уголовного права : Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. — М., 2001. — 479 с.
9. Курс уголовного права : в 5 т. — М., 1999. — Т. 1. Учение о преступлении / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. — 624 с.
10. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений : моногр. — М., 1972. — 352 с.
11. Кузнецова Н. Ф. Преступление, состав преступления, диспозиция уголовно-правовой нормы // Вестник МГУ. Серия «Право». — 1967. — № 54. — С. 40.
12. Лейст О. Э. Санкции в советском праве : моногр. — М., 1962. — 239 с.
13. Лесниевска-Костарева Т. А. Дифференция уголовной ответственности. Теория и законодательная практика : моногр. — М., 1998. — 296 с.
14. Матишевський П. С. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. — К., 2000. — 272 с.
15. Офіційний вісник України. — 1999. — № 44. — Ст. 2193.
16. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части Уголовного права Украины. — Х., 2002. — 570 с.
17. Пионтковский А. А. О понятии уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 12. — С. 40.
18. Тихий В. Підстави кримінальної відповідальності за новим Кримінальним кодексом України // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 50–52.
19. Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — 840 с.

#### Панов М. І. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, підстава

**Анотація.** У статті розглядається поняття кримінальної відповідальності, її принципи, підстава, в межах якої виокремлюються фактична (вчинення суспільно небезпечного діяння) і юридична (наявність у вчиненому діянні складу злочину, передбаченого КК України) умови, що становлять підставу як єдине і складне нормативно-правове утворення. Аналізуються поняття «суспільно небезпечне діяння», «склад злочину», сформульовано пропозиції з удосконалення ст. 2 КК України щодо підстави кримінальної відповідальності.

**Ключові слова:** кримінальна відповідальність, принципи, підстава й умови кримінальної відповідальності, суспільно небезпечне діяння, склад злочину.

#### Панов Н. И. Уголовная ответственность: понятие, принципы, основание

**Аннотация.** В статье рассматривается понятие уголовной ответственности, ее принципы и основание. В пределах последнего выделяются фактические (совершение субъектом общественно опасного деяния) и юридические (наличие в совершенном деянии состава преступления) условия, составляющие в сочетании единое и сложное нормативно-правовое образование —

основание уголовной ответственности. Анализируются понятия «общественно опасное деяние», «состав преступления», сформулированы предложения по совершенствованию ст. 2 УК Украины относительно основания уголовной ответственности.

**Ключевые слова:** уголовная ответственность, принципы, основание уголовной ответственности, условия уголовной ответственности, общественно опасное деяние, состав преступления.

**Panov M. Criminal Responsibility: Concept, Principles, Foundation**

**Annotation.** The notion of criminal responsibility, principles and the basis of criminal responsibility have been studied in the article. Within the latter factual conditions (committing socially dangerous action by the subject) and legal conditions (presence of elements of crime in the committed action) have been separated. Their combination makes united and complex normative legal foundation of criminal responsibility. The notions «socially dangerous action», «elements of crime» have been analyzed; offers as for the improvement of Article 2 of the Criminal Code related to foundation of criminal responsibility have been formulated.

**Key words:** criminal responsibility, principles, foundation of criminal responsibility, socially dangerous action, elements of crime.

-----

Пропонується збірник:

**Судова практика Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : офіц. вид. / Вищ. спеціаліз. суд України з розгляду цив. і кримін. справ ; за заг. ред. С. М. Міщенко. — К. : Ін Юре, 2012.**



**Кн. друга: Кримінальні справи / упоряд. С. М. Міщенко, Т. І. Слущка. — 2012. — 496 с.**

До збірника включено витяги з 90 судових рішень у кримінальних справах, розглянутих у касаційному порядку Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Видання покликане не лише інформувати юридичну спільноту та широку громадськість про діяльність суду, а й сприяти однаковому застосуванню всіма судами загальної юрисдикції кримінального та кримінально-процесуального законодавства.

**Замовляйте видання за телефоном:**

**0(44) 537-51-11**

**або електронною поштою:**

**[sales@inyure.kiev.ua](mailto:sales@inyure.kiev.ua)**

**<http://shop.inyure.kiev.ua>**

-----